

אליהו וקול הרממה הדקה

וְהָיָה דְבַר ה' אֵלָיו, וַיֹּאמֶר לוֹ, "מֶה לָּךְ פֹּה, אֱלִיהוּ?" וַיֹּאמֶר, "קָנָא קָנֵאתִי לַה' אֱלֹהֵי צִבְאוֹת...". וַיֹּאמֶר, "צֵא וְעֲמַדְתָּ בְּהָר לְפָנַי ה', וְהָיָה ה' עִבֵּר וְרוּחַ גְּדוּלָּה וְחֹזֶק מִפְּרֹק הָרִים וּמִשֹּׁבֵר סְלָעִים לְפָנַי ה'; לֹא בְרוּחַ ה'. וְאַחֵר הָרוּחַ רָעַשׁ; לֹא בְרֶעַשׁ ה'. וְאַחֵר הָרַעַשׁ אֵשׁ; לֹא בָאֵשׁ ה'. וְאַחֵר הָאֵשׁ קוֹל דְּמָמָה דָּקָה". (מלכים א' יט, ט-יב)

בשנת 1165 עמדה יהדות מרוקו בפני שבר. כת מוסלמית קנאית, אל-מואחדין, תפסה את השלטון והחלה לכפות את האסלאם על הכול. היהודים נדרשו לבחור: התאסלמות או מוות. היו שבחרו למות על קידוש השם. אחרים בחרו להימלט ולגלות. והיו גם כאלה שנכנעו לאוימים, ואימצו למראית עין את האמונה האחרת – אך בתוך תוכם נשארו יהודים, ובחדרי חדרים שמרו את מצוות היהדות. אלה היו אנוסי מרוקו. תופעה זו העמידה את יתר היהודים בהתלבטות מוסרית קשה. איך להתייחס לאנוסים? כלפי חוץ, הם בגדו בקהילתם ובמורשת הדתית שלהם. לבד מזאת, הם עכרו את רוח העם. הם ערערו את חוסנם הנפשי של היהודים שהחליטו לעמוד על דתם. אולם רבים מהם עדיין רצו להישאר יהודים, שמרו מצוות בסתר, וככל שיכלו גם באו לבית הכנסת והתפללו.

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

אחד האנוסים הפנה שאלה זו לרב. התאסלמתי בכפייה, אמר, אבל נשארתי יהודי נאמן בלבי. האם יש ערך בכך שאשמור בדל"ת אמותיי מצוות רבות ככל האפשר? במילים אחרות – האם נשארה לי תקווה כיהודי? תשובתו של הרב הייתה נחרצת. יהודי שאימץ את האסלאם איבד את חברותו בקהילה. הוא איננו עוד חלק מבית ישראל. אין משמעות לשמירת המצוות שלו. יתרה מכך: זהו חטא. הברירה קשה, חדה ומוחלטת: להיות יהודי או לא להיות יהודי. אם בחרת להיות יהודי, עליך להיות מוכן למות ובלבד שלא להתפשר על כך. אם בחרת שלא להיות יהודי, עקור מלבך את התקווה לשוב אל הבית שנשטת.

זוהי עמדה רצינית וראויה לכבוד. הרב הציב הכרעה מוסרית שאינה משתמעת לשתי פנים. יש זמנים שהגבורה היא צו קטגורי של האמונה. בפחות ממנה אין די. תשובתו של הרב נוקשה, אך אינה חסרת אומץ. אולם היה רב אחר שחלק עליה.

שמו של הרב הראשון אבד לנו, אך שמו של השני ידוע. זהו הרמב"ם, גדול חכמינו בימי הביניים. רדיפות הדת של האל-מואחדין לא היו זרות לו. כשהיה כבר 13 נאלץ לברוח עם משפחתו מעיר הולדתו קורדובה שבספרד, שנפלה לידי הכת הזו. כתריסר שנים עברו עליו בנדודים. בסופו, בשנת 1160, ליברליזציה זמנית בשלטון האל-מואחדין אפשרה למשפחה להתמקם במרוקו. אולם כעבור פחות מחמש שנים נאלץ ליטול שוב תרמיל ומקל, והתיישב תחילה בארץ ישראל ולבסוף במצרים.

הרמב"ם רתח כל כך על תשובתו של הרב הראשון, שכתב איגרת תשובה משלו, שהינה מסה בזכות עצמה. אנו מכירים אותה בכינוי "איגרת השָׁמַד"¹. בפתיחתה הסתייג בהריפות מתשובת קודמו. הוא ציין שהמשיב הוא מן האנשים "שלא קרה עליהם

מה שקרה על רוב קהילות ישראל מזה השמך, ותיאר את דבריו כ"דברי סכלות". לנוכח דברי הגנאי המרובים שהרמב"ם מטיח כלפי תשובת קודמו, והראיות הרבות שהוא מציג לכך שהרב ההוא טעה ואף "חירף וגידף", מפתיע לראות שגם מסקנות ההלכתיות שלו עצמו תובעניות למדי.

בעת גזירות של המרת דת, אומר הרמב"ם, חייב היהודי לעזוב ולגור במקום אחר. "כשכופין אותו לעבור על אחת מהמצוות אסור לעמוד באותו מקום בשום צד, אלא יניח כל אשר לו וילך ביום ובלילה עד ימצא מקום שיוכל להעמיד דתו". כשהברירה היא בין מוות לבין קבלת דת אחרת מן השפה ולחוץ, מוטב לנקוט את הדרך השנייה ולנסות לשמור מצוות בסתר; אך מי שבכל זאת נהרג כדי שלא להכריז שהוא מוותר על אמונתו היהודית, "עשה מצווה" (ובנוסח אחר: "עושה הטוב והישר"), כי הוא "מסר נפשו על קדושת השם". מה שאינו קביל, אומר הרמב"ם, הוא שאדם יישאר בארץ הגזירה, לא ינסה לעזוב, וגם יפטור עצמו, בגלל הרדיפות, מהמאמץ לשמור מצוות כלשהן בסתר. אדם כזה הוא "מחלל שם שמיים, והוא קרוב למזיד".

אלו הן מסקנותיו ההלכתיות המרכזיות של הרמב"ם באיגרת. אבל סביבן הוא פורס באריכות את עיקרו הרעיוני של טיעונו: הוא מגן על אלה הפועלים בניגוד להמלצתו ונשארים בארץ מגוריהם כשנגזרת בה גזרת שמד, גם כשאפשר לברוח ממנה. האיגרת נותנת לאנוסים תקווה. הם חטאו. אבל זה חטא הניתן למחילה. הם פעלו מתוך כפייה ופחד מוות. אבל הם נשארים יהודים. המצוות שהם מוסיפים לקיים מוצאות חן בעיני ה' – ואפילו כפל כפליים, מפני שברור שהם עושים זאת לא כדי לעשות רושם על משהו. אדרבה, הם יודעים שכאשר הם נוהגים

כיהודים הם עלולים להתגלות ולהירצח. דבקותם הנסתרת בתורת ישראל היא מעשה גבורה.

הבעיה בפסיקתו של הרב הראשון נעוצה בהתעקשותו כי יהודי הנכנע לפחד הוא יהודי שהשליך מעליו את אמונתו ויש להוציאו מכלל ישראל. הרמב"ם קובע כי אין הדבר כן. "אינו ראוי להרחיק מחללי שבתות ולמאוס אותם, אלא לקרבם ולזרזם בעשיית המצוות". במעשה פרשני נועז הוא מביא כאן את מדרש חז"ל על הפסוק ממשלי "לֹא יִבוֹזוּ לַגִּבּוֹר כִּי יִגְנוֹב לְמַלְא נַפְשׁוֹ כִּי יִרְעֵב" (משלי ו, ל) – "לא יבוזו לפושעי ישראל שהן באין להתפלל בסתר ולגנוב מצוות". האנוסים הבאים לבית הכנסת רעבים לתפילה יהודית. הם "גונבים" רגעים של השתייכות. אין לבוז להם, ויש לקבלם ולקרבם.

איגרת השמד היא דוגמת מופת לאתגר המוסרי הקשה ביותר: לשלב בין מידת הדין ומידת הרחמים. הרמב"ם אינו מותיר ספק בשאלה מה צריכים יהודים לעשות. אך בו בזמן הוא מגן במלוא התוקף על יהודים שלא עמדו בדרישותיו. הוא איננו מפאיר את מה שהם עשו; אבל הוא מגן על מי שהם. הוא מבקש מאיתנו להבין את מצבם. הוא נותן להם בסיס לכבוד עצמי. הוא מחזיק את דלתות הקהילה פתוחות.

הטיעון מגיע לשיא כשהרמב"ם מצטט סדרת מדרשי חז"ל הטוענים שתפקיד הנביא איננו להוקיע את בני עמו, אלא להגן עליהם לפני ה'. כך למשל לגבי משה. כאשר הטיל עליו הקב"ה להוציא את בני ישראל ממצרים במילים, הוא הגיב בחשש: "וְהֵן לֹא יֵאֱמִינוּ לִי וְלֹא יִשְׁמְעוּ בְּקִלִּי" (שמות ד, א), לכאורה צדק. הפרקים הבאים בתורה מראים כך. אבל המדרש אומר שה' גער במשה, "הן מאמינים בני מאמינים, ואתה אין סופך

להאמין². הרמב"ם מוסיף ומצטט מדרשים דומים על הנביאים אליהו וישעיהו, ואז אומר:

אם כך נענשו גדולי הדור ועמודי עולם, משה ואליהו וישעיה, ומלאכי השרת, כשנשאו לַדָּבָר על קהל ישראל מעט דברים – וכל שכן קל מקלי עולם יתיר לשונו על קהילות ישראל, חכמים ותלמידים וכוהנים ולויים, ויקראם פושעים ורשעים וגויים ופסולי עדות וכופרים בה' אלוהי ישראל, ויכתוב הדבר הזה בכתב ידו, מה יהיה עונשו? והם [האנוסים] לא מדרו בא־ל לבקשת ערבות והנָאָה, ולא עזבו הדת ורחקו ממנה לבקשת מעלה ותענוגי הזמן – כי [אלא] מפני חרבות נדרו, מפני חרב נטושה ומפני קשת דרוכה ומפני כובד מלחמה!

המדרש בעניין אליהו הנביא נוגע להתרחשויות המתוארות בהפטרות השבת, הפטרת פרשת פינחס. בימי המלך אחאב ואשתו הצידונית איזבל, עבודת הבעל נעשתה הפולחן הרשמי בממלכת ישראל. נביאי ה' נרדפו ונרצחו. הניצולים התחבאו. אליהו הגיב על כך בקריאת התגר המפורסמת שלו על הר הכרמל. אל מול ארבע מאות נביאי הבעל וחמישים נביאי האשרה, מנוי וגמור היה עמו לפתור אחת ולתמיד, ולעיני כול, את שאלת האמת הדתית. "עַד מָתַי אַתֶּם פֹּסְחִים עַל שְׁתֵּי הַסַּעֲפִים?", שאל את המוני העם שנאספו שם. "אם ה' הָאֱלֹהִים – לָכוּ אַחֲרָיו! וְאִם הַבַּעַל – לָכוּ אַחֲרָיו!" (מלכים א' יח, כא). האמת, אמר אליהו, תתברר במבחן פומבי. אליהו יקים מזבח לה' ונביאי הבעל – לאלוהיהם. פר ועצים יועמסו על כל מזבח. מן השמיים תצא אש אל מזבח א־לוהי האמת.

אליהו ניצח. הוא שפך מים על העצים במזבח ה', ובכל זאת עליו, ולא על מזבח הבעל, נפלה האש מן השמיים. העם ראה ונפל על פניו וקרא "ה' הוא האלוהים!". כוהני הבעל הובסו. אך הסיפור לא נגמר. איזבל הודיעה לאליהו שדינו נחרץ למות. אליהו ברח להר חורב. שם זכה לחזון פלאי. הוא ראה רוח סערה מפרקת הרים, ואחריה רעש אדמה, ואז אש. ה' לא התגלה בהם. רק ב"קול דְּמָמָה רָקָה" שבא אחריהם. ה' דיבר איתו, ולאחר דין ודברים קצר אמר לו למנות את אלישע לממשיכו.

זהו אירוע חידתי, והמסתורין שבו גובר בגלל מאפיין מיוחד של הכתוב. רגע לפני חזון הסופה והרעש והאש, ה' שואל את אליהו "מָה לָּךְ פֹּה אֵלֵיָּהוּ?", ואליהו עונה "קָנָא קָנָאתִי לַה' אֵלֵי צְבָאוֹת, כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: אֶת מִזְבְּחֶיךָ הָרָסוּ וְאֶת נְבִיאֶיךָ הָרְגוּ בַּחֲרֹב. וְאֹתָר אֲנִי לְבָדִי, וַיִּבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ" (מלכים א' יט, ט-י). רגע אחרי החזון, ה' שואל את אליהו אותה שאלה, ואליהו חוזר בדיוק נמרץ על תשובתו הקודמת (שם, יג-יד). המדרש שהרמב"ם מצטט³ הופך תשובה זו לרצף של תשובות בתוך דו־שיח בין אליהו לה':

אליהו: קָנָא קָנָאתִי לַה' אֵלֵי צְבָאוֹת, כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל.
ה': שְׂמָא בְרִיתְךָ [שִׁלְךָ]?
אליהו: אֶת מִזְבְּחֶיךָ הָרָסוּ.
ה': שְׂמָא מִזְבְּחוֹתֶיךָ?
אליהו: וְאֶת נְבִיאֶיךָ הָרְגוּ בַּחֲרֹב.
ה': וְהִרִי אֶתָּה קִיִּים!
אליהו: וְאֹתָר אֲנִי לְבָדִי, וַיִּבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ.
ה': עַד שְׂאֵתָה מִלְמַד חוֹבָה עַל יִשְׂרָאֵל, לֹא הִיָּה לָךְ

ללמד חובה על אומות העולם, שיש להם בערוער
שישים בתים לעבודה זרה, ותלמד חובה על ישראל?...
לך שוב לדרךך מדברך דמשק!

משמעות המדרש ברורה. הקנאי מבקש ללחום את מלחמתו של
אלוהים; להיות נציגו המלמד קטגוריה על העם. אבל ה' מצפה
מנביאיו שיהיו סגורים, לא קטגורים. שילמדו זכות על ישראל,
ולא חובה.

כפילות של השאלה והתשובה מובנת עתה במלוא עומקה
הטרגי. אליהו מכריז על עצמו כקנאי לה' אלוהי צבאות. אבל ה'
מראה לו שהתגלותו איננה נמצאת בעימות הדרמטי: לא בסופה
משכרת ההרים, לא ברעש ולא באש. ואז, בתום השיעור החי,
הוא שב ושואל את אליהו מה לו פה – ואלהיו בשלו, חוזר מילה
במילה על הצהרת הקנאות שלו. הוא לא הבין את השיעור הפלאי
שהתחולל לנגד עיניו. הוא לא תפס שלמנהיגות דתית דרושה
תכונה אחרת: קול דממה דקה. ה' מגיב בהתאם. משהו אחר צריך
לקחת את המושכות. אליהו צריך להעביר את אדרתו לאלישע.

בימים של סער ופרץ, נטייתם הטבעית של מנהיגים דתיים
היא להעמיד ניגודים במלוא חריפותם. האמת חייבת להיאמר,
ואת השקר מוכרחים להוקיע. אין לפסוח על שתי הסעיפים.
היעדר גינוי פירושו הסכמה בשתיקה. לרב שהוקיע את האנוסים
ודרש להוציאם מכלל ישראל היו אמונה חזקה, היגיון מוחץ
ותקדים ברמותו של אליהו. אבל המדרש והרמב"ם מציגים לנו
דגם אחר. נביא שומע לא צו אחד אלא שניים: צו הדין וצו
הרחמים; אהבת האמת, אך איתה גם סולידריות מרככת כלפי
אלה שהאמת נעלמה מהם. לשמר את המסורת, ובו בזמן להגן על

אלה שכמה ממגנייה מסורת מגנים, היא משימה חיונית למנהיגות
דתית בעידן חילוני.

1. הציטוטים מן האגרת יובאו מתוך איגרות הרמב"ם, מהדורת יצחק שילת, ירושלים:
מעליות, תשמ"ז, כרך א, עמ' כה-נט.
2. תלמוד בבלי, שבת צז ע"א.
3. מקור המדרש: שיר השירים רבה א, ו.